

Д.П.Ващук (Київ)

**ОБЛАСНІ ПРИВІЛЕЇ КИЇВЩИНИ ТА ВОЛИНИ:
ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ, ДАТУВАННЯ ТА
ХАРАКТЕРУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XV -
ПОЧАТОК XVI ст.).**

Основні територіальні здобутки Великого князівства Литовського (далі - ВКЛ) в Україні припадають на другу половину XIV ст., коли внутрішньо-політичне життя контролювалося Золотою Ордою, хоча процес підкорення Литвою земель Руської держави розпочався ще у XIII ст. Не заглиблюючись у дане питання, зазначимо лише: в історіографії XIX - першої половини XX ст. вважалося, що процес підкорення Литовською державою західних і південно-західних руських земель був пов'язаний з відновленням територіальної цілісності Київської Русі¹ і мав "характер не завоювання, не чужо-земної напасти, а прилучення"². Однак у формулюванні даної концепції не було повною мірою враховано роль золотоординського фактора в цьому процесі. Щоправда, М.Грушевський натякав на компромісну угоду між великим князем литовським Ольгердом та кримським еміром Мамаєм, укладену на початку 1370 р., котра передбачала згоду останнього на перехід українських земель під Литовську зверхність, але із залишенням сплати данини Орді³. Разом із тим вчений вважав, що "українські землі переходили під литовську зверхність добровільно або, щонайменше, - при пасивності людності"⁴.

Останнім часом в історіографії набула поширення концепція, яка, на нашу думку, є більш вірогідною. Сутність її зводиться до того, що "інкорпорацію українських земель до складу Великого князівства Литовського було здійснено на договірних засадах, у формі кондомініуму, яким передбачалося збереження данницької залежності окупованих Литвою територій від Орди"⁵, і далі: "...саме визнання ординської зверхності дало можливість литовським князям поширити свій політичний контроль на землі Південної Русі"⁶. Таким чином, чи не вперше в історії України долю її територій було вирішено на дипломатичному, рівні двома великими державами - ВКЛ та Золотою Ордою.

Отже, через різні зовнішньополітичні чинники впродовж 40-70-х рр. XIV ст. Волинь, Київщина, Поділля, Переяславщина та Сіверщина опинились у складі ВКЛ. Галичиною після тривалої литовсько-польської війни заволоділа Польща. З приходом нової влади наріжним каменем постало питання про врегулювання стосунків між великокнязівським столом та адміністрацією окупованих земель. Для цього потрібні були відповідні правові документи. Ними стали привілеї, норми яких і визначали ступінь залежності окремих областей від сюзерена та регламентували їхнє внутрішнє життя. Надання привілеїв великими князями литовськими почалося з XIV ст. Спочатку це було поодиноке явище, а в XV ст. даний процес набув масового характеру. Об'єктом нашої уваги будуть обласні привілеї, або уставні земські грамоти, а головне проблеми, пов'язані із їхнім походженням, датуванням та характером.

До зламу XIX - XX століть було відомо 10 грамот, наданих землям: Жмудській (1492 р.), Бельському повіту (1501 р.), Волинській (1501 р. та 1509 р.), Вітебській (1503 р. та 1509 р.), Смоленській (1505 р.), Київській (1507 р. і 1529 р.), Полоцькій (1511 р.). їхні оригінали зберігаються в Ли-

товській метриці, а копії у збірниках: "Акты, относящиеся к истории Западной России" та "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России". Однак усі вони є підтвердженням більш ранніх грамот, які не збереглися до наших днів⁷. Крім цього, на сьогоднішній день відомі ще два привілеї, які були віднайдені в архівах та надруковані у 1933 р. литовським дослідником К.Яблонскісом, - Жомойтський 1442 р.⁸ та С.Жемайтисом у 1997 р. - привілей Новогрудській землі 1440 р.⁹

Спеціальних праць, присвячених вивченню та науковому аналізу уставних земських грамот, дуже мало. Відомі лише дві монографії, що безпосередньо торкаються даної проблеми: М.Ясінського "Уставные земские грамоты Литовско-русского государства" (вийшла у Києві 1889 р.) та І.Якубовського "Земские привилеи Великого княжества Литовского" - (опублікована в "Журнале Министерства Народного Просвещения", №№ 4 та 6 за 1903 р.). Незважаючи на їхню цінність (особливо слід відзначити доробок І.Якубовського, який зробив спробу виділити з підтверджень, що дійшли до нашого часу, протографи і таким чином відновити втрачені документи¹⁰), вони не відповідають сучасним вимогам, а окремі зроблені вченими висновки й узагальнення потребують перегляду¹¹. Останнє дослідження, що торкається в першу чергу шляхетських привілеїв, а разом з тим і обласних, було написане М.Крзаускайте аж у 1927 р.¹² Крім цього, існує також кілька праць російських литуаністів І.Старостіної та М.Крома, в яких розглянуто окремі положення та статті уставних земських грамот ВКЛ. Саме вони, зважаючи на недостатню розробленість даної проблеми, вказують на необхідність спеціального вивчення та наукової публікації цих пам'яток¹³. "Історичній науці потрібне дослідження, - пише І.Старостіна, - з якого історик міг би взяти відомості про списки, видання, дані історіографії. Воно повинно включати тексти цих надзвичайно цінних джерел, їх переклад на сучасну мову, коментар... Таким чином, підготовка публікацій і загальноземських привілеїв, і обласних - є необхідним завданням"¹⁴. Ми ж зупинимося на характеристиці згаданих монографій.

М. Ясінський зробив спробу встановити кількість та походження відомих на час опублікування своєї праці обласних привілеїв і вказати дату видачі документів, а також склав систематичне зведення восьми уставних грамот*, які поділені на рубрики. У ньому відсутні Вітебський привілей 1509 р., який повністю повторює попередній 1503 р., та Волинський привілей 1501р., в друкованому варіанті якого багато помилок та пропусків у тексті¹⁵. Крім цього, поза увагою вченого залишилися наступні уставні земські грамоти: Луцькій землі, яка була надана польським королем Ягайлом у 1427 р., Руській землі - її пожалував Казимир Ягеллончик у 1456 р., та Дорогичинській землі - отримана 1516 р. від Сигізмунда I Старого. Оскільки текст першої не зберігся, а існує тільки виписка з нього в публікації І. Даниловича¹⁶, друга видана провінції, що в часи Казимира входила до складу Польського королівства, на тій же підставі залишилась поза увагою третя грамота¹⁷.

Роботу по вивченню обласних привілеїв продовжив І.Якубовський, тільки в дещо іншому напрямку. Він так визначив мету свого дослідження: "Кожен із наявних у нас обласних привілеїв має на собі відбитки цілого ряду нашарувань, так що невелика первинна грамота розростається інколи до великих розмірів. Завдання історичної критики зводиться до того, щоб виділити ці нашарування, визначити їх хронологічну послідовність та з-під вирості кори видобути первинне ядро"¹⁸. Тепер спробуємо проаналізувати названі вище проблеми та узагальнення. Перш за все зупинимося на проблемі походження уставних земських грамот та причинах їх видачі. На думку

* Привілеї: Вітебський 1503 р.; Полоцький 1511 р.; Смоленський 1505 р.; Жмудський 1492 р.; Київський 1507 і 1529 р.; Волинський 1509 р.; Бельський 1501 р.

М.Ясінського, метою пожалування привілеїв було "...намагання визначити відношення області до держави та бажання регламентувати взаємні стосунки між населенням області та місцевими урядовими органами"¹⁹, а приводом до цього стало "знищення удільної системи", а разом з тим "централізація всіх функцій верховної влади в особі великого князя"²⁰. Якщо з першою частиною ми можемо погодитися, то друга потребує детальнішого розгляду.

За М.Ясінським, в історії кожної землі були періоди, коли великим князям литовським необхідно було закріпити свою владу в областях. Такі моменти наступали або в результаті завоювання (наприклад Смоленщина), або внаслідок придушення повстання (Жмудь), або для залучення на свій бік жителів краю під час міжусобиць (Полоцька земля), або при ліквідації окремих уділів (Київщина, Волинь, Вітебщина)²¹. Так, вчений, посилаючись на Київський привілей 1507р., припустив, що перший такий привілей Київська область отримала за часів Вітовта (роком видання такої грамоти історик називає 1396 р., коли зі смертю Скиргайла Вітовт направив у Київ свого намісника Івана Ольгимунтовича)²², а вперше була підтверджена Казимиром у 1471 р. після смерті князя Семена Одельковича під час призначення київським воєводою Мартина Гаштольда²³. М.Ясінського підтримав М.Довнар-Запольський, який доводив існування Вітовтового привілею: "Казимирів привілей вказує на те, що він ексцерпує* грамоти Вітовта; але, можливо, він вніс і повну його грамоту, яка стосувалася суду й повинностей... Інша справа, якої форми була ця грамота"²⁴. Однак у тексті вказаного Київського привілею ми не знаходимо прямих вказівок на те, що установча грамота була видана Вітовтом. У преамбулі документа читаємо: "Били нам (Сигізмунду.- Д.В.) чолом слуги наши, князи и бояре, и земяне, вся шляхта Киевская, и вказывали перед нами листы доброе памяти отца нашего, короля Казимира его милости, и брата нашего короля Александра"²⁵ (курсив наш.-ДД.). Тобто, жодного натяку на існування якого-небудь "листа", пожалуваного Вітовтом. Щоправда, у привілеї існує апеляція до його часів - "как будет было за великого князя Витовта и Жикгимонта"^{26**}. Але, серед виділених нами 38 статей епоха Вітовта згадується в шести статтях, а Сигізмунда - в одній (!). Тому малоймовірно, на нашу думку, що привілей Вітовта (якби він дійсно був) складався лише з шести статей. Найімовірніше, вважав М.Грушевський, що "дане формулювання було тільки нормою старої практики й нічого більше"²⁷.

Ще одним доказом того, що Київська земля не отримувала привілею від Вітовта, є уставна грамота жителям Київської області 1529 р. В ній йдеться про те, що вперше шляхта Київщини отримала привілей від Казимира, який потім був підтверджений Олександром: "...перво сего (курсив наш.-Д.В.) доброе памяти отец наш (Сигізмунда.- Д.В.) Казимир король Польскій и великий князь Литовскій, и потом брат наш Александр король, и мы сами дали им (шляхті Київщини.- Д.В.) право добровольное хрестіянское и привиліем нашим то им подтвердили, по тому как отец наш дал был им (курсив наш.- Д.В.)"²⁸. А приводом до нового підтвердження стала пожежа у великокнязівському замку в Бересті, під час якої "тые права, вси трои (курсив наш.- Д.В.)... в тот час огнем сгорели"²⁹. Тобто, у полум'ї зникли три документи, а повертаючись до преамбули привілею 1507 р., неважко встановити, які саме: оригінальна грамота Казимира, підтвердження Олександра та Сигізмунда. На неможливість існування Київського привілею, наданого Вітовтом, вказав також І.Якубовський³⁰. Отже, вважаємо доведеним, що Київського привілею як мінімум до червня 1440 р. (саме того року Казимира було обрано великим князем литовським) не було.

* Наслідок.

** М. Ясінський, аналізуючи еволюцію київського привілею, не припускає, що він міг бути підтвердженим великим князем литовським Сигізмундом Кейстutowичем, який також згадується у документі разом із Вітовтом.

Тепер розглянемо другу можливу дату видання уставної земської грамоти Київщині - 1471 р., яка припадає на час правління Казимира Ягеллона, про якого і йдеться у підтвердженнях 1507 та 1529 рр. В обґрунтуванні саме цієї дати дослідники вказували, що, по-перше, як зазначалося вище, того року помер київський князь Семен Олелькович, і Казимир, усупереч волі киян, котрі хотіли, щоб новим князем став брат померлого Михайло³¹, направив у Київ свого намісника Мартина Гаштольда, і тому для "заспокоєння" жителів Київщини він і видав відповідний привілей³²; по-друге, привілей 1507 р. містить статті, які схожі з попередніми документами Казимира: загальноземським привілеєм 1447 р. та Судебником 1468 р. (І. Якубовський помітив також близькість окремих його положень з реконструйованим ним самим Смоленським привілеєм 1442 р.)³³, а тому і Київський привілей міг бути пожалуваний тільки після 1468 р.³⁴. Дійсно, за нашими спостереженнями, 1-11, 13, 16, 21, 29, 32 статті уставної земської грамоти 1507 р. відповідають 2-9, 11, 13, 14, 16 статтям загальноземського привілею 1447 р. Для прикладу наведемо статті, в яких йдеться про право шляхти на виїзд за кордон:

Київський привілей 1507р.

Ст.16. "А которые княжата и панове всхотят ехать до чужих земель, и они возвестившиеся нам, а либо нашему наместнику чолом ударив, о во своем имени службу осадив, а без себе з своими людьми, до кого будет дело, кому право велет давать: тогда могут з докладом ехать, аж земской службы не будет; а без них имений не руштити: только в неприятельскую землю не ехать против нас и нашею земли"³⁵

Загальноземський привілей 1447р.

Ст.10 "Також призволяем, абы княжата, рытери, шляхтичи, бояре добровольно имели бы мощь выехать з наших земель князства великого для лепшого исчастья набытья, а либо участников рытерских до каждых земель, сторон, только выменяючи стороны неприятельское; а куды выеждиваючи из своих имений, штобы службы наши не были замешканы, але нам и наместником нашим как бы сами очивисте были только крот, колько надобе служили бы"³⁶

Як бачимо, обидва документи дозволяли представникам шляхти виїжджати за межі ВКЛ. Відмінність полягає тільки в тому, що у першому привілеї даним правом користувалась обмежена кількість осіб ("княжата і панове") і на виїзд потрібен був дозвіл або великого князя, або його намісника.

Детальний порівняльний аналіз Судебника 1468 р. із Київським привілеєм 1507 р. зробила І.Старостіна, яка встановила, що 26 стаття привілею ("Про татьбу") повністю відповідає 1-й, 2-й, 4-й та 5-й статтям Судебника³⁷.

Крім цього, якщо погоджуватися з М.Ясінським, що обласні привілеї видавались у зв'язку з ліквідацією удільної системи у ВКЛ, то 1471 р. як рік видання Київського привілею повністю підходить.

Однак у такому формулюванні дана концепція не може бути повністю прийнятою через кілька обставин. У зв'язку з віднайденням С.Жемайтисом Новогрудського привілею 1440 р., який залишається найдавнішим привілеєм, що дійшов до наших днів, ми маємо можливість порівняти його положення з Київським 1507 р. та загальноземським 1447 р. В результаті проведеного зіставлення видно, що Київський привілей надзвичайно схожий на Новогрудський, а окремі статті повністю збігаються:

Київський привілей 1507р.

Ст.4 "А хто кого обадит, о либо обмовит, тайно ль, явно ль, ино того ни одною виною не казнити, ни нятством, ни шыею: аниж поста-

Новогрудський привілей 1440 р.

Ст.1 "Хто кого обадит или обмолвит, явно ль тайно ль, ино нам его не казнити ни одною виною, ни именем, ни ництвом, ни серебром, ни шиєю, аниж по-

ти на явном суду хрестіянском того, который вадит, и того, на кого важе-но, и, досмотрев межи ними, право вчинити;

Ст.7. А который будет какую вину заслужил, ино того самого каз-нити по его вине, а жоны и детей в именье не рушити: проступит отец, ино казнити отца; проступит сын, ино сына казнити, а отца сыннею ви-ною не казнити, а сына отцовою ви-ною не казнити; толко самого того казнити, хто будет виноват, а хто ко-го участен¹⁰.

ставити очи на очи на явном суду хресті-янском, и того, хто вадил, и того, на кого вадил, и, досмотрев межи ними право, оу-чинити, хто боудет, што заслужил, как право оукажет, так того казнити;

Ст.2 А також, которые виноу боудет заслужил, ино того самого казнити по его вине, а жоны, детей не займати, имень-ня не рушити, ниж которые боудет оу томжо деле, то ведал, тых казнити: про-ступит ли отец, ино отца казнити; про-ступит ли сын, ино сына казнити, а отце за сынову виноу не казнити, а сына за от-цеву виноу не казнити, толко того самого казнити, хто виноват будет³⁹.

Схожими є також 3, 5, 6, 7 та 9 статті Новгородського привілею із 10, 13, 16, 21, 24 статтями Київського. По-друге, перших вісім статей (усього 19) ус-тавної грамоти Новгородської землі відповідають 3-6, 8-9, 11, 14, 16 статтям (загалом 16) загальноземського привілею 1447р. Наведемо приклад статті про децких:

Новгородський привілей 1440 р.

Ст.7 "А також на князские лю-ди и на панский децких нам (вели-кому князю. - Д.В.) не давати, но кому боудет кривда, ино перво оу господаря его искати ему права: пак ли не усхочет осподарь под подоб-ным роком права емоу оучинити, нам и нашим наместником децких давати; а виноу, которая боудет оу-сужона, осподарю своему запла-тити¹⁰.

Загальноземський привілей 1447 р.

Ст.14 "А також на подаванье предреченых княжат, рытерев, шлях-тичов, бояр, местичов, децких не да-мы: алиж бы первой от пана, которо-му ж тот подан, который кривду вчи-нил, правда пожадана была, его бы он на рок не хотел к праву поставити; тогды наш децкий, а любо наших за-казников имать быти послан: а вино-ватый вину заслужил, пану своему, а не иному, будет обязан заплатить⁴.

Відмінність їх полягає тільки в кількості категорій людей, які мали судовий імунітет: судові виконавці ("децкие") брали участь у судовому процесі тільки після того, коли у встановлений термін ("рок") справу не було розглянуто "господарем" або "панами"¹².

Таким чином, беручи до уваги разючу схожість Новгородського привілею 1440 р. з Київським 1507 р., а разом з тим подібність їх обох із за-гальноземським 1447 р.*, ми можемо висловити міркування, що першу уставну земську грамоту Київська земля отримала з рук Казимира Ягеллона в період між червнем 1440 р. - травнем 1447 р. Тепер спробуємо встановити більш точну дату видання першого Київського привілею.

* У наведену нижче таблицю ми включили всі подібні статті трьох привілеїв:		
Новгородський привілей	Загальноземський привілей	Київський привілей
1440р.	1447р.	1507р.
Ст.1.	Ст.3.	Ст.4.
Ст.2.	Ст.4.	Ст.7.
Ст.3.	Ст.5.	Ст.16.
Ст.4.	Ст.6.	
Ст.5.	Ст.8-9.	Ст.Ю.
Ст.6.	Ст.П.	
Ст.7.	Ст.14.	Ст.13.
Ст.8.	Ст.16.	Ст.21.

20 березня 1440 р. в результаті замаху був убитий великий князь литовський Сигізмунд Кейстутівич⁴³. У червні 1440 р. литовська знать на чолі з Яном Гаштольдом проголосила новим володарем ВКЛ 13-річного сина Ягайла Казимира. В результаті "черговий верхівковий переворот дав поштовх сепаратистським тенденціям на місцях"⁴⁴. Зокрема, на півдні ВКЛ виникла реальна загроза переходу Волині та Київщини до Польщі через пропольську політику Свидригайла⁴⁵. Тому молодому князю, спираючись на своїх прихильників, слід було закріпити свою владу. Завдяки регенту Я.Гаштольду „волинське питання” вирішилося шляхом надання Свидригайлу даної території в довічне володіння, а коли останній визнав зверхність Казимира, тоді отримав від нього на додачу ще й Гомель і Турів⁴⁶; Київщину було повернуто старшому сину Володимира Ольгердовича Олельку (Олександру), котрий з 1435 р. перебував в ув'язненні разом із сім'єю за допомогу Свидригайлу під час війни 1430-1438 рр., але "вже з початку 1441 р. він виступає в ролі київського "государя-отчича"⁴⁷. Вітебськ і Полоцьк добровільно визнали владу Казимира, а повстання в Жмуді і Смоленську було придушене силою.

Разом з тим діяльність уряду нового князя, як свідчать джерела, характеризується також наданням окремим землям уставних земських грамот: Новгородській у 1440 р.⁴⁸, Жмудській в 1441 р.⁴⁹ та Смоленську в 1442 р.⁵⁰ Останні дві були пожалувані для "заспокоєння жителів", про що свідчить, наприклад, перша стаття Жмудського привілею: "Co przeciw nas kturzy od nas zamiank maia, to wszystko im odpuszczamy u wszystkie zlosci, chytrosi"*⁵¹. Тому, на нашу думку, роздаючи привілеї окремим областям та беручи до уваги подібність привілеїв Новгородського та Київського, Казимир, відновлюючи владу Олелька в Київщині, пожалував даній області першу уставну грамоту⁵². Отже, датою видання цієї грамоти слід вважати другу половину 1440 р., коли київський стіл посів Олелько, а не час ліквідації Київського уділу в 1471р., як про це писали М.Ясінський та І.Якубовський⁵³.

Яким же був цей перший привілей? І.Якубовський стверджував, що „перша частина Київського привілею (як видно і з самого тексту документа, він поділяється на дві частини.-ДБ.) може бути визнаною дослівною копією привілею Казимира 1471 р.”⁵⁴. Однак, проаналізувавши першу частину грамоти, яка закінчується положенням про взаємовідносини з Ордою і складається з 34 статей, ми встановили, що майже всі вони належать до першого привілею, за винятком трьох:

Ст.8. "А отчины и выслуги не отнимати: што которые бутут выслужили у великого князя Витовта и Жикгимонта, и в отца нашего короля его милости (Казимира.-Д.-В.) и в брата нашего (Олександра.-Д.В.), и што предали предки наши, то им подтверждаем"⁵⁵.

Ст.9. "А што придали князь Александр и князь Семен, а не отчины чюжьи, и с того их не рушали, и оглядевши листов, нашими пак листы то подтвердим з ласки наше, и то вже будет нашо данье"⁵⁶.

Ст.28. "А што придали люди князь Александр и князь Семен, тым людям также езов не езити, а сена не косити и дворов наших не селити"⁵⁷.

Отже, перші 34 статті Київського привілею 1507 р. (крім трьох вищеназваних) слід визнати, на нашу думку, уставною земською грамотою Казимира Київській землі. А перше підтвердження було здійснене великим князем литовським Олександром Казимировичем у період між 1492 р. (коли він успадкував великокнязівський стіл) до 1494р. (рік видання підтверджуючого привілею Київським міщанам⁵⁸). Воно повністю відповідало привілею Казимира, але з невеликими доповненнями до ст.8.: „...и в отца нашего короля его милости (Казимира.-Д.В.)”, та, можливо, було прибавлено ст.28. Що ж до

* Що проти нас которий від нас відійти мав, то все ми (Казимир.-Д.В.) їм (жмудинам.-Д.В.) відпускаєм і всю злість, хитрощі.

другої частини Київського привілею 1507 р., то можемо погодитися із І.Якубовським, який вважав, що вона була приписана Сигізмундом I Старим⁵⁹, оскільки в даній частині документа, де йдеться про скарги "князів, панів та земель" на дії воєвод та урядників і відповідні резолюції на них великого князя, немає жодних посилань на аналогічну діяльність Олександра Казимировича⁶⁰.

Тепер перейдемо до визначення характеру Київського привілею 1507 р. М.Ясінський стверджував, що він, хоч і був виданий на прохання всієї шляхти Київщини, за змістом "є актом земським, загальностановим", аргументуючи це також існуванням особливої уставної грамоти, пожалуваної київським міщанам⁶¹. Такої ж думки дотримувався і М.Володимирський-Буданов⁶². Іншу точку зору висловлював Ф.Леонтович, який назвав "Київський устав 1507 р. суто шляхетським привілеєм"⁶³. Ми вважаємо, що ближче до істини був останній. Здійснивши текстуальний аналіз даного привілею, ми не виявили жодного факту, який підтверджував би висновок М.Ясінського про загальноземський характер Київського привілею. По-перше, всі права, які надавались окремими статтями, побудовано на основі становища того, кому виданий привілей. Для прикладу розглянемо статтю, яка забороняла феодалам приймати залежних людей⁶⁴: "А им (шляхті Київщини. -Д.В.) наших (великокнязьських.-Д5.) людей, а ни литовских не пріймати, а нам церковных людей и князских и панских за себе не пріймати, отчинных людей непоходячих"⁶⁵. В іншому випадку вказується перелік осіб, котрі отримали пільги: "А церковным людем и князским и панским село от села подвод не давати"⁶⁶. Тобто, шляхта звільнялась від підводної повинності. По-друге, лише в одній статті привілею 1507 р. зустрічаються представники нешляхетського стану: "А коли будет человек или холоп, или роба, на государя своего сочити (свідчити.-Д.Л.), ино с человеком и с холопом и с робою суда нет, а человека и холопа и робу государю выдати"⁶⁷. Кидаються у вічі категорії осіб: "человек", "холоп", "роба". В усіх інших статтях вони більше не зустрічаються, натомість, як це видно з перших двох прикладів, користувалися правами, наданими привілеєм, "люди церковные, князские, панские". Отже, можна стверджувати, що категорія "люди" в Київському привілеї характеризує представників шляхетського стану, які, за згаданою статтею, отримали право недопущення до свідчень у суді осіб нешляхетського походження, а "человек", як встановив М.Володимирський-Буданов, - "кріпосний селянин"⁶⁸. Даний висновок підтверджується також положеннями Короткого списку "Руської правди". Так, "людям" обласних привілеїв відповідав "моуж" "Руської правди", а залежних селян у ній названо "холоп" або "смерд"⁶⁹. По-третє, існування уставної грамоти київським міщанам зовсім не є доказом загальноземського характеру Київського привілею 1507 р., а навпаки, враховуючи, що правами останнього могла користуватися тільки шляхта, то на прохання "мещан Кіевских, всего посольства"⁷⁰ Олександр видав особливий привілей київським міщанам*. Оскільки сам Київ не втратив ваги державного значення, тому, на нашу думку, його жителі апелювали до великого князя литовського про надання їм спеціальних прав. Таким чином, Київський привілей 1507 р., як і привілей Казимира 1440 р., відбивали виключно інтереси шляхти і мали характер станового, а не загальноземського привілею. Такої ж думки дотримувався М.Грушевський⁷¹.

Розглянемо тепер уставні земські грамоти Волинської землі. Як зазначалося вище, до нас дійшло два підтвердження: Олександра 1501 р.⁷² та Сигізмунда 1509 р.⁷³ Обидва привілеї вказують на те, що архетипом була грамота, видана Казимиром⁷⁴. Зупинимось на питанні, коли ж був пожалуваний перший Волинський привілей. Як відомо, Волинська земля остаточно перей-

* Найдавнішим привілеєм київським міщанам, що зберігся до нашого часу, і є привілей Олександра 1494 р. Він підтвердив, як видно з тексту, попередній привілей Казимира!

Тепер порівняємо його із загальноземським привілеєм 1447 р. та Київським 1440 р. Виявляється, що стаття першого про право феодалів на суд та судові штрафи ("вини") своїх людей повністю відповідає другій частині ст.4 Волинського привілею ⁷⁹: " ... Судити им (волинській шляхті.-Д5.) самым люди свои и вины братии каждому з своего человека"⁸⁰ . Якщо припустити, що видання уставної грамоти Казимиром відбулося 1452 р., то маємо різницю із загальноземським привілеєм у п'ять років. Прочитаємо першу частину цієї статті : "такеж били нам чолом и жаловали, иж старосты и наместники наши вины и заруки их берут и на их людей; и люде их судят и радять: ино мы им и тое отпустили" ⁸¹ . Тобто, принаймні п'ять років дане положення загальноземського привілею не виконувалося на Волині, А воно і не могло виконуватись, оскільки малоймовірно, щоб Свидригайло за життя допустив таке у своєму князівстві. Інша справа - після його смерті. Тоді шляхта і прохала у великого князя включити дане положення у привілей.

Схожими є СТ.1 Волинської грамоти із ст. 14-ю загальноземського привілею 1447 р. та 13-ю - Київського 1440 р.:

Волинський привілей 1452 р.	Загальноземський привілей 1447 р.	Київський привілей 1440 р.
--------------------------------	-----------------------------------	-------------------------------

Ст.1. "Иж старо ста и наместники наши не мают на них децких своих слати первым разом [;]* коли на кого жалоба придет, нижи первое листом йдучим обослати; *а коли на два листы* (курсив наш.-ДЗ.) не станет, тогды мают децкого послати"⁸².

Ст.14 "А також на пода-ваньє предреченных княжат, рытерев, бояр, местичов, князские и на боярские шляхтичов, децких не дамы: алиж бы первой децких не давати, пер-от пана, которому ж тот подан, который кривду вчинил, правда штобы к праву стал, а пожадана была, его бы он на роклюбо человека поста-не хотел к праву поставити; вил; а не станет, а лю-тогды наш децкий, а любо наших бо человека поставит, казаников имать быти послан: адо кого дело будет: виноватый вину заслужил, пану ино тогды децкого да-своему, а не иному, будет обязан ти, а вину государю заплатити"⁸³.

Ст. 13. "А на цер-квы, на школы, на больницы люди и на децких не давати, пер-вый обослати листом, штобы к праву стал, а пожадана была, его бы он на роклюбо человека поста-не хотел к праву поставити; вил; а не станет, а лю-тогды наш децкий, а любо наших бо человека поставит, казаников имать быти послан: адо кого дело будет: виноватый вину заслужил, пану ино тогды децкого да-своему, а не иному, будет обязан ти, а вину государю заплатити, чый будет человек"⁸⁴.

* у квадратних дужках вставки з Волинського привілею

I

Різниця полягає лише в тому, що судові виконавці до представників волинської шляхти посилалися після двох *письмових попереджень*, коли за іншими двома документами - достатньо було *одного листа*.

По-друге, коли у вересні 1451 р. стало відомо про хворобу Свидригайла, Польща скористалася цими сприятливими умовами, аби інкорпорувати Волинь до Корони. Тому Казимиру слід було рятувати ситуацію. Ще в кінці року сюди прибули війська князя Юрія Пінського, Радзивілла та Юрши, котрі поклялися Свидригайлу не віддавати нікому Волинь, крім великого князя литовського⁸³. Тому відразу після смерті волинського князя (10 лютого 1452 р.) дана територія опинилася в руках литовців⁸⁶. Чому ж саме початок 1452 р. був більш прийнятний для видання привілею? Це пояснюється двома обставинами: з одного боку, волинська шляхта була добре ознайомлена із загальноземським привілеєм 1447 р. і тому прагнула користуватись правами, які він надавав ї, можливо, отримати їх у ширшій редакції (що неможливо було здійснити за життя Свидригайла), з другого, - бажання Казимира повернути до себе провідну верству волинського суспільства з надією опертися на неї у можливому воєнному конфлікті з Польщею (ось чому саме шляхта Волині отримала такі поступки).

По-третє, 24 червня 1453 р. на з'їзді у Парчові Казимир, після погроз польських представників розпочати війну, погодився приєднати до Корони Волинь і Поділля⁸⁷. Важко повірити, що король погодився на такий крок, не забезпечивши собі тил. Однак видання привілею Волинській землі давало можливість у майбутньому покласти на волинську шляхту, а разом з тим і на її підданих. Чи не тому у політичних баталіях Казимира наступних років з польським урядом з одного боку, та фрондою Литви, - з іншого, головною проблемою стало питання володіння Поділлям, а про Волинь нібито забули? Так, на нашу думку, молодий польський король і великий князь литовський шляхом політичних компромісів, лавіруванням між Сциллою і Харібдою поступово йшов до своєї мети: "укріплювати й розвивати значення та реальну силу своєї влади, міцність створюваного політичного становища"⁸⁸.

Опосередкованим доказом нашого припущення стосовно дати видання Казимиром Волинського привілею є дві жалувані грамоти: перша, видана ним 4 січня 1452 р. пану Семашку Єпіфановичу на маєтки в Луцькому повіті; друга, пожалувана за добру службу князю Михайлу Костянтиновичу 8 січня 1452 р. на маєтності в повітах Луцькому, Володимирському та Перемишльському. Грамоті вказували на те, що їхні отримувачі ставали повними господарями у наданій помістях: "Ничего на себе не выменяючи, а может, то себе полевшивати и розширивати и на новом корени посадити; а то дали есмо ему (Михайлу Костянтиновичу. - *Д.В.*) вечно и непорушно и его жоне и детям, и его ближним, и его щадкам". У них відсутні положення, котрі регулювали б стосунки між господарем та залежними від нього людьми. Ми вважаємо, по-перше, що це було можливим тільки при наявності відповідного загального обласного привілею, по-друге, Казимир відчував себе вже повноправним володарем на Волині, оскільки роздавав маєтки ще при живому, хоч і прикутому до смертельного ложа, Свидригайлу.

Таким чином, можемо констатувати, що Казимир Ягеллон видав уставну земську грамоту Волинській землі на початку 1452 р. Вона мала яскраво виражений шляхетський характер, оскільки, як вірно зауважив М.Ясінський, "у ній забезпечувалися права лише одного стану, права ж та інтереси інших класів населення немов би повністю ігнорувались, і загальноземські, всестанові права використовувались, таким чином, однією тільки шляхтою"⁹⁰.

Отже, у статті ми розглянули проблему датування й характеру обласних привілеїв Київщини та Волині на основі аналізу праць М.Ясінського та І.Якубовського. Ми встановили, що в другій половині 1440 р. в результаті відновлення влади Олелька на Київщині Казимир пожалував їй перший привілей, а

Волинській землі уставну грамоту було надано на початку 1452 р. в результаті тактичних і політичних міркувань польського короля та великого князя литовського. Обидва документи були становими, тобто відбивали інтереси тільки шляхетського стану.

¹ Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно.- М., 1910.- С.33.

² Крип'якевич І. Історія України.- Львів, 1990.-С.113.; Грушевський М. Історія України-Руси: в 11т., 12 кн.- К., 1993.-Т.IV.-С.98.; Дорошенко Д. Історія України.- К., 1993. - С.67.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. - Т.IV.-С.83.

⁴ Там само.- С.94.

⁵ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського.-К.,1998.-С.81. її ж. Українські землі як об'єкт змагань держав Центрально-Східної Європи //Нариси з історії дипломатії України.-К., 2001.-С.79.

⁶ Русина О. Україна під татарами і Литвою.- К., 1998.- С.64; Історія України: нове бачення. - К 2000.- С.67.

⁷ Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства.- К., 1889.-С.45. Якубовский И. Земские привилегии Великого княжества Литовского //Журнал Министерства Народного Просвещения (далі - ЖМНП).-1903.-№.6.-С.246.

⁸ Jablonskis K. Archyves smulkmenos //Praeitis.- Kaunas, 1933.-Т.іі.- Р.423-427.

⁹ Жемайтис С. Привилегии Новогрудской земле 1440 г.//Рукописные памятники. Публикации и исследования.- СПб.,1997.-Вып.4.- С.215-225.

¹⁰ Якубовский И. Указ. соч.- С.246.

¹¹ Старостина И. Некоторые особенности развития права восточнославянских земель в Великом княжестве Литовском // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. /Под ред. академика Б.А.Рыбакова.- М., 1979.- С.118.

¹² Krasauskaite M. Die Litauische Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts.- Leipzig, 1927.

¹³ Кром М. "Старина" как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV - нач.XVII вв.)//Medievalia ucrainica: ментальність та історія ідей.- К.,1994. - Т.III.-С.68-85; Его же. Россия и Великое княжество Литовское: два пути в истории //Английская набережная, 4: Ежегодник Санкт-Петербургского научного общества историков и архивистов.- СПб.: "Лики России", 2000. - С.73-100; Старостина И. Некоторые особенности...- С.118 -134; Ее же. Судебник Казимира 1468 г. //Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1988 -1989 годы.-М., 1991.- С.170-344.; Ее же. Право Великого княжества Литовского XV в. в контексте культурно-исторических связей Польши, Литвы и Руси// Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В.Т.Пашуто /Под ред. Т.Н.Джаксон и Е.А.Мельниковой.- М.: "Языки русской культуры", 1999.-С.237-244.

¹⁴ Старостина И. Право Великого княжества Литовского...- С.240-241.

¹⁵ Ясинский М. Указ. соч.- С.99.; Владимирский-Буданов М. Хрестоматия по истории Русского права.- СПб., 1901.- Вып.2.- Изд.4.- С.62.

¹⁶ Dan/fow/cz I. Skarbiec diplo'matow papiezkich, cesarskich, krylewskich, księzkich.-Wilno, 1862.- Т.іі.- № 1429. Як встановив І. Якубовський, такої грамоти взагалі не було. Це просто копія привілею 1432 р. (Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов.- К.,1869.-Ч.5.-1.1.-0.1-2), яку І.Данилович випадково назвав уставною земською грамотою Луцької землі і датував її 1427р. (Якубовский И. Указ. соч.-С.250). Щоправда, М.Ясинський дану грамоту не включив до реєстру обласних привілеїв тому, що він вважав неможливим надання такої грамоти Ягайлом у 1427 р., оскільки в той час великим князем литовським був Вітовт, і малоймовірно, щоб Ягайло намілювався пожалувати привілеєм області, яка була під контролем віленського великокнязівського столу (Ясинский М. Указ.соч.-С.43.)

¹⁷ Ясинский М. Указ. соч.-С.43-44.

¹⁸ Якубовский И. Указ.соч.-С.246.

¹⁹ Ясинский М. Указ. соч.-С.48.

²⁰ Там само.-С.47.

²¹ Там само.-С.53-54; С.56-57; С.60-61; С.62-63; С.68-69; С.71.

²² Там само.-С.66.

²³ Там само.-С.68.

²⁴ Довнар-Запольский М. Украинские староства в первой половине XVI в.- К., 1908.- Сб.

²⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией (далі - АЗР).- СПб.,1848.- Т.Н.- С.33.

²⁶ Там само.- С.36.

²⁷ Грушевський М. Історія України-Руси в 11т., 12кн.- К., 1998.- Т.V. -С.12.

28 АЗР.-Т.іі.- С.207.

само.

²⁹ Якубовский И. Указ.соч.- С.283-287. ³⁰ Русина О.

Україна під татарами і Литвою...- С.129.

³¹ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута.- М., 1892. - С.38. ³² Якубовский И. Указ.соч.- С.284.

³³ Ясинский М. Указ. соч.- С.68; Якубовский И. Указ.соч.- С.284-285; Любавский М. Очерк

истории... - С.74; *Старостина И.* Некоторые особенности ... - С.122-126; Ее же. Судебник Казимира 1468г... - С.242; С.308-309; *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т.V.-С.11.

³⁵ АЗР. - Т.П. - С.34.

³⁶ АЗР. - СПб., 1846.-Т.I. - С.75.

³⁷ *Старостина И.* Судебник Казимира 1468г... - С.308-309.

³⁸ АЗР.-Т.Н.-С.34.

³⁹ *Жемайтис С.* Указ. соч. - С.221.

⁴⁰ Там само. - С.222.

⁴¹ АЗР. -Т.I. - С.76.

⁴² *Поліщук В.* Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564-1566 рр. // Молода нація / Головний редактор О.Проценко.-К., 2000.-С. 135.

⁴³ *Русина О.* Від Кузьмиці-киянина до киянина Скобейка (моделювання смерті в "Хроніці Биховця")//Соціум. Альманах соціальної історії. - К.,2002. - Вип. I. - С.43.

⁴⁴ І ж. Україна під татарами і Литвою... - С.120.

⁴⁵ *Пресняков А.* Лекции по русской истории. Западная Русь и Литовско-Русское государство. - М.,1939.-Вып. 1. - Т.Н. - С.142.

⁴⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т.IV. - С.234.

⁴⁷ Там само. - С.235.; *Любавский М.* Областное деление... - С.37.

⁴⁸ *Жемайтис С.* Указ. соч. - С.215.

⁴⁹ *Jablonskis K.* Op. cit. - P.423.

⁵⁰ *Якубовский И.* Указсоч. - С.279.

⁵¹ *Jablonskis K.* Op. cit. - P.423.

⁵² Аналогічні проблеми і з Київським магдебурзьким привілеєм. До сьогодення дня достеменно не встановлено, в якому році його було видано. Більшість дослідників схильється до думки, що це були останні роки XV ст., але, як свідчать джерела, „на початку Олександрового правління київське міщанське „поспольштво“, очолюване війтом, жило за власним звичаєвим правом, що його освячувала традиція Вітовтових часів, а деякі норми сягали „Руської правди“ (*Русина О.* До проблеми початків Київської магдебургії //Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права.- К., 2000.-С.89).

⁵³у сучасній історіографії питання про ліквідацію Київського уділу в 1471 р. піддано критиці. Так, О.Русина встановила, що „навіть після утвердження на Київщині режиму воєводського правління скасування її удільності не розглядалось як остаточне... Навіть термін „Київське воєводство“ не відразу прижився на місцевому ґрунті, а вперше фіксується актами 1533 р. Київщини, як і раніше, вважали князівством“ (*Русина О.* Україна під татарами і Литвою...-С134-136).

⁵⁴*Якубовский И.* Указ.соч.-С283.

⁵⁵ АЗР.- Т.П.- С.34. Ми привели повний текст статті, але до Казимирового привілею належить її перша частина, до слів "...Витовта и Жикгимонта..."; друга ж, як це видно з тексту, приписувалась у майбутніх підтвердженнях, тому не може бути віднесена до часів Казимира Ягеллона.

⁵⁶ АЗР.-Т.П.-С34. Дана стаття приписана Сигізмундом, оскільки в ній ідеться, по-перше, про отчини, які надані були київськими князями Олександром та Семеном Олександровичами, по-друге, в заключній частині стверджується, що такі отчини слід тепер вважати "нашим дань-ем", тобто Сигізмундовим. Зрозуміло, що такого трактування не могло бути в привілеї Казимира.

⁵⁷ АЗР.-Т.П.-С35. Стаття повторює попередню - 27-у: "А церковным людям и князским и панским езов не езити, а сена не косити, а дворов наших не селити, толко им знати своих государев, хто кому служит, как будет было за великого князя Витовта, а наши двory нашими людьми селити", але акцентує увагу на тому, що "придали" князі Олександр та Семен. Можливо, це було приписано при підтвердженні Олександром.

⁵⁸ АЗР.-Т.П.- С.144-146. На нашу думку, малоімовірно, щоб посполиті й міщани Києва отримали уставну грамоту раніше, ніж шляхта Київщини.

⁵⁹ *Якубовский И.* Указ. соч.- С.286.

⁶⁰ АЗР.-Т.П.- С.35.

⁶¹ "...Били нам чолом слуги наши, князьи и панове, и бояре, и земляне, вся шляхта Киевская" (АЗР.-Т.П.- С.33.); *Ясинский М.* Указ.соч.-С87.

⁶² *Владимирский-Буданов М.* Хрестоматия...-С.53.

⁶³ *Леонтович Ф.* Очерки по истории Литовско-русского права. Образование Литовского государства.-СПб., 1894.-С.189.

⁶⁴ *Гурбик А.* Правові уявлення та народна правосвідомість// Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості.-К.: Ін-т історії України НАН України, 2001.-С.64.

⁶⁵ АЗР. -Т.Н. -С.35.

⁶⁶ Там само. - С.34.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ *Владимирский-Буданов М.* Хрестоматия... - С.56.

⁶⁹ Правда Русская / Под ред. академ. Б.Грекова. - М., 1940. - Т.1. - С.80.

⁷⁰ АЗР. -Т.П. - С. 144.

⁷¹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т.V. - С.12.

⁷² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією (далі.- АЮЗР).- СПб.,1863. - Т.I. - С.27-28; М.Ясінський не включив

дану грамоту у свій системний звід, аргументуючи це тим, що опублікований текст містить "неправильну пунктуацію, масу очевидних помилок та великих пропусків" (М.Ясинський. Указ, соч.-С.91.). Однак при порівнянні її з привілеєм 1507 р. усі, без винятку, помилки можна виправити. Більше того, порівняльний аналіз дає можливість репродувати попередній Казимировий привілей.

⁷³ АЗР.-Т.II.- С.64-66.

⁷⁴ "...Абыхмо держали подле права их (волинської шляхти. - Д.В.) земли, как были за отца нашего короля его милости (Казимира. - Д.В.)" (АЮЗР.-Т.I. - С.27.); "...абыхмо держали их подле права их земли, как было за отца нашего его милости короля Казимира и за брата нашего Александра короля" (АЗР. - Т.Н. - С.64.)

⁷⁵ Ясинский М. Указ. соч. - С.71; Любавский М. Очерк истории... - С.74.

⁷⁶ Якубовский И. Указ. соч. - С.287.

⁷⁷ Трушевський М. Історія України-Руси. - Т.V. - С.12.

⁷⁸ Якубовский И. Указ. соч. - С.288; АЮЗР. - Т.I. - С.28.

⁷⁹ Старостина И. Некоторые особенности... - С.128; Любавский М. Очерк истории... -С.72.

⁸⁰ АЮЗР. - Т.I. - С.27.

⁸¹ Там само.

⁸² Там само.

⁸³ АЗР. - Т.I. - С.76.

⁸⁴ ДЗР. - Т.Н. - С.34.

⁸⁵ Любавский М. Областное деление... - С.41 -42.

⁸⁶ Пресняков А. Указ. соч. - С.146.

⁸⁷ Трушевський М. Історія України-Руси. - Т.IV. - С.244.

⁸⁸ Пресняков А. Указ. соч. -С. 146.

⁸⁹ АЮЗР.- Т.I. - С.20; Аналогічний уривок містить і привілей Семашку Єпіфановичу (АЮЗР. - Т.I. -С.19.)

⁹⁰ Ясинский М. Указ. соч. - С.91.

Резюме

У статті здійснено порівняльний аналіз обласних привілеїв Київщини та Волині з іншими правовими пам'ятками Великого князівства Литовського другої половини XV ст. На його основі зроблено спробу встановити дату видання та характер документів, а також виділити їхні протографи.

The comparative analysis of the regional privileges of the Kyivschyna and Volyn' with legal memoranda of the Great Principality of Lithuania of the second part of the fifteenth century is made in the article.